

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՆԵՐ

Դ.

Ըսինք մեր ուսումնասիրութեան Բ. հատուածին սկիզբը՝ թէ այսօր եկեղեցի ըսուած ասեմն կը հասկնանք հասարակութիւն մը, որ չորս գլխաւոր մասեր ունի. այսինքն՝ եկեղեցւոյն Շէնքը, Ժողովարդը, Իսումնանքն ու Պաշտամունքը և Պաշտօնէութիւնը:

Բարեկարգութեան տեսակէտէն նայելով խնդրին վրայ, քննենք այս չորս գլխաւոր մասերը զատ զատ՝ ցոյց տալու համար թէ իւրաքանչիւր մասին մէջ որո՞նք են բարեկարգելի կէտերը:

Թէև եկեղեցւոյ շէնքը բարեկարգութեան խնդրին մէջ կեդրոնական տեղ չի բռներ, թէև եկեղեցւոյ շէնքին բարեկարգութիւնը ամենևին խնդրոյ առարկայ չէ եղած այս մեր օրերուն, այսու ամենայնիւ շատ հետաքրքրական է այս կէտին ալ հարեանցի մէկ ուսումնասիրութիւնը, և կը յուսանք թէ անօգուտ պիտի չլլայ այս մասին ևս քանի մը գիտողութիւններ ընել:

1. — ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՇԷՆՔԸ

Ամէն շէնք նպատակի մը համար կը շինուի, և պէտք է որ շինուածը վաղելջօրէն պատշաճի և յարմարի այդ նպատակը արդարացնելու իր ամբողջութեան մէջ:

Առանց մտնելու պատմական և ծիսադիտական պրպտութիւններու մէջ, ըսենք թէ հայ եկեղեցւոյ շէնքերը վաշխուչ են ստուգիւ: Անոնք իրենց զանազանութեամբ կը ներկայացնեն հայ ժողովուրդին ո՛չ միայն կրօնական ըմբռնութիւններուն մարմնացումը, այլ նաև անոր ընկերային վիճակին պատմութիւնը: Հերիք է միայն դիտել Էջմիածնի և չրվակայքին եկեղեցիները և Անիի բազմաթիւ եկեղեցիներուն մնացորդները նոյն իսկ իրենց աւերակ վիճակին մէջ, անոնց իւրաքանչիւրը պատմութիւն մը ունին, պերճախօս պատմութիւն մը, որ գիտող աչքերու առջև կը պարզէ հայուն հաւատքին ամբողջութիւնը, հայուն երկիւղածութեան և բարեպաշտութեան խորհուրդին պայծառութիւնը, հայուն նուիրեալ առատաձեռնութիւնը, հայուն հասկըցողութիւնը Քրիստոսի անձին և Անոր Աւետարանին նկատմամբ: Եկեղեցւոյ շէնքին նպատակն է այնպիսի դիւրութիւններ և յարմարութիւններ ընձեռել հաւատացեալներու բազմութեան, որոնց շնորհիւ ան, հաւատացեալներու այդ բազմութիւնը, կարող ըլլայ արտայայտել իր հոգևոր կեանքին պէտքերը, կարող ըլլայ աղօթել, կարող ըլլայ խօսիլ իր Աստուծոյն, իր երկնաւոր Հօր. բուն բառը կիրարկելով ըսենք՝ կարող ըլլայ կատարել իր հոգևոր պաշտամունքը. և հոգեւոր պաշտամունքը կը

բովանդակէ քրիստոնէական գաստիարակութեան և հաւատացեալներու շինութեան ամէն մէկ պայմանը :

Ուրեմն եկեղեցւոյն շէնքին և հոգեւոր պաշտամունքին մէջ շատ սերտ ազերւո մը կայ . այսինքն՝ շէնքը և պաշտամունքը զիրար բռնելու են : Այս կէտը լաւ ըմբռնելու համար գիտեցէք, զոր օրինակ, եկեղեցւոյ սեղանը . այս մասը անհրաժեշտ է հաղորդութեան խորհուրդը կատարելու, ծիսական բառով՝ պատարագ մատուցանելու համար : Բայց թէ այս սեղանը ո՞րչափ պարզ կամ ո՞րչափ զարդարուն պէտք է ըլլայ, — ահա՛ կարեւոր կէտ մը, որ կրնայ առարկայ ըլլալ բարեկարգութեան . վասնզի հայ եկեղեցւոյ սեղանին յարդարանքն ու զարդարանքը սկզբունքով պէտք է ըլլայ պարզ : Այս սկզբունքը չէ յարգուած ընդհանրապէս :

Ուրիշ կէտ մը, եկեղեցին իր նախնական վեճակին մէջ երախայութիւն ունէր . այսինքն հեթանոսութենէ կամ տարբեր կրօնքներէ քրիստոնէութեան դարձողներու շարք մը : Արդ՝ հին ատեններ, թէ՛ երախաներ և թէ՛ այլեայլ կանոնական պատճառներով արգելքի տակ զանուոյններ՝ պատարագի առաջին մասին միայն կրնային ներկայ գտնուիլ, և երբ պատարագի երկրորդ մասին սկսելու ժամը հասնէր, սարկաւազը կը դառնար ժողովուրդին և կ'ազդարարէր բարձր ձայնով, — «Մի՛ ո՛ք յերախայից, մի՛ ո՛ք ի քերհաւասից, մի՛ ո՛ք յապաւախարողաց եւ յանմաքից մերձեցի յասուածային խորհուրդս» . այսինքն հաւատացեալներու բազմութեան մէջ զանուոյն երախաներ (= չմկրտուածներ), թերահաւատներ, ապաշխարողներ, անմաքուրներ (կամ պղծներ) անոնք բոլորն ալ դուրս թող ելլեն և չմտենան աստուածային խորհուրդին : Այս ազդարարութեան վրայ այդպիսիներ դուրս կ'ելլէին և կը կենային ժամասան կամ եկեղեցւոյ առաջին մասին մէջ (այժմ՝ վաւիք բռնած մասը, որ վանդակով կը բաժնուի բուն եկեղեցիէն, մինչ հին եկեղեցիներու մէջ միջնորմով մը կը զատուէր բուն եկեղեցւոյ շէնքէն, դուռը կը փակուէր, և դուրս ելլողներ միայն դռան երկու կողմերը բացուած պատուհաններէն կրնային նայիլ ներսը), և զգուշութիւնը այնքան խիստ էր որ սարկաւազը անգամ մըն ալ կը դառնար ժողովուրդին, և իր խօսքը դռնապաններուն ուղղելով կ'ազդարարէր. «Զդրունս, զդրունս, ամենայն իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ» . այսինքն՝ դռնապաններ, լաւ ուշադրութիւն ըրէք դրան (կամ դռներուն), որպէսզի այդ դուրս ելլողներէն մէկը ներս չսարդի :

Արդ՝ երախայութիւնը շատոնց դադրած է եկեղեցւոյ մէջ և կանոնական պահիմներն ալ խափանուած են, և սակայն դեռ Մի՛ ո՛ք յերախայից և Զդրունս, զդրունս ազդարարութիւնները կ'երգուին մինչև հիմայ : Կ'երգուին կ'ըսենք, որովհետեւ այդ ազդարարութեանց պատմական իմաստը մոռցուած է, և անոնք սրբազան երկեցողութեան մաս դարձած են, և մո՛նաւանդ Զդրունս, զդրունս այնքան խորհրդաւոր շեշտ մը առած է որ ամէնէն մեզմ' ձայնով մը կ'երգուի : Աւելորդ չենք համարիլ գիտել տալ թէ շատոնց դադրած է երախայութիւնը եկեղեցւոյ մէջ, և հետեաբար Ս. Պատարագին խորհուրդը մեկնաբանող Ս. Հայրեր, բոլորովին այլաբանական իմաստ մը տուած են զդրունս, զդրունսին, ակնարկելով հաւատացեալներու հոգեկան և իմացական կարողութիւններուն, և այդ պատճառաւ սարկաւազը յորդոր կ'ուզէ ժողովուրդին,

թէ «ի վեր բնծայեցուցեք զմիսս ձեր աստուածային երկիրդ»։ Երախայու-
թեան զաղաւուրմիսն և կանանական պատիժներու խափանումիսն հետեանքով,
ինչպէս և Պոլսի եկեղեցիներուն մէջ կայ, երկաթի խաղխաղներով զաւիթներ
ձեռնարկած են եկեղեցիներու դրան առջև ինչպէս որ դիտել տուինք վերև։
Բայց մենք երկու նմանքեր դիտած ենք ժամանակն ունեցող հին եկեղեցի-
ներէն, մէկը Մաշի Ս. Առաքելոց վանքի եկեղեցին, իսկ միւսը այստեղ՝ Երու-
սաղէմ, Ս. Յակոբի մօտիկ, Հրեշտակապետաց եկեղեցին։

Բարեկարգութեան մէջ ինչ պիտի ըլլայ այս անձեղ ու անփնաս կէ-
տը։ Պատմութեան փաստով Մի' ու յերախայիցը և Զդրուս, զդրուսը տեղի
պէտք չէ ունենան Ս. Պատարագի երգեցողութեան մէջ, բայց քանի որ սո-
վորութիւնը նուիրադորձած է զանոնք և ժամանակի ընթացքին փոխաբերա-
կան քօղով մը փոխուած է անոնց նշանակութիւնը, կ'ըսենք, ինչ վրաս ունի,
թո՛ղ մնայ։

Վերև ակնարկեցինք եկեղեցւոյ սեղանին զարդարանքին պարզութեան,
այժմ տեղն է դիտել նոյն ինքն եկեղեցւոյ շէնքին ներքին զարդարանքին
պարզութեան խնդիրը։ Հա՛րկ է որ հայ եկեղեցիներ ներքնապէս խճողուած
ըլլան պատկերներով, կանթեղներով։ ասոնք աստուածային պաշտամունքի
հետ էապէս առնչութիւն մը ունին։ Գեղարուեստը, իր բոլոր ճիւղերուն մէջ,
չստ էր պարտի քրիստոնէութեան։ Եւ ամէն դար իր դիտութեան, իր
ճարտարութեան, իր արուեստին նպատք բերած և դրած է եկեղեցւոյ շէն-
քին ճարտարապետութեան, որմնագրութեան, ներքին և արտաքին զարդերուն
վրայ։ Ասոր մէջ մեծ դեր ունին մանաւանդ հաւատացեալ ժողովուրդին հա-
րժատութիւն և քաղքատութիւնը, թո՛ղ իշխանական շերտեանդութեամբ և կամ
նոյն իսկ փառասիրութեամբ կառուցուած զարդարուած մեծածախս շէնքերը։

Մեր արդի ժամանակներու ոգին պարզութեան կը ձգտի։ Բայց պարզու-
թիւն մը գեղարուեստական։ այսինքն գեղեցիկ արուեստին բոլոր դիժերը պէտք
է տիրեն որբալայրերու ճարտարապետութեան, շինուածքին և յարդարանքին
մէջ, Բայց ոչ պոռոտ պաճուճանքը։ Գեղարուեստին պարտքն է, զոր օրինակ,
եկեղեցիի մը շէնքին տալ վեհութիւն, խորհրդաւորութիւն, Բայց ոչ աւելորդ
զարդարանք և պաճուճանք։

Եւ ոչ միայն գեղարուեստի սիրուն, այլ նաեւ հոգեւոր դաստիարակութեան
նպատեւելու համար պէտք է այնպիսի իւզանկաներ դրուին եկեղեցիներու մէջ,
որոնք կարենան պատկերացնել թէ՛ եկեղեցւոյ պատմական կեանքը և թէ՛ ե-
կեղեցւոյ հոգեւոր կեանքին առողջութիւնը, կենդանութիւնը, գործունէու-
թիւնը։

Ուրիշ կէտ մըն ալ. արեւելեան եկեղեցիներու մէջ աստուածային պաշ-
տամունքին ուղադրաւ երեւոյթներէն մէկն է երկրպագութիւնը կամ ծնրա-
դրութեամբ աղօթքը։ Աղօթքին այս ձևը քրիստոնէական ըլլալէ յառաջ, հրէա-
կան է, և հրէական ըլլալէ յառաջ ալ հին բոլոր կրօնքներու յատուկ երեւոյթ
մըն է։ Վասնզի մարդիկ կ'երկրպագէին ո՛չ միայն կուռքերու առջև, այլ նաեւ
արեգակի, և կ'երկրպագէին դեռ։

Արդ՝ Հայց. եկեղեցւոյ մէջ աղօթքի այս ձևին յարմարելու համար է որ

եկեղեցւոյ յատկը օթոցներ կը փռուին, և երկրպագութեան համար Արեւելքի հազուսաններն ու կապուսաններն ալ յարմար են, իրենց թոյլ, լայն չի հանգամանքով. մինչ հիմակուան հազուսաններ թոյլ չեն տար պարտուպառչած ձեւով ընելու ծնրադրութեամբ աղօթքը: Այս է պատճառը որ Կ. Պոլսի եկեղեցիներ ստիպուեցան ընդունիլ նստարաններ դնելու սովորութիւնը՝ եւրոպական եկեղեցիներու նման: Հազուստի կապուստի այս հարկին առջև տեղի տուաւ երկրպագութիւնը իր նախկին իմաստով ու ձեւով. այնպէս որ շատեր, շատեր, աշխարհական թէ եկեղեցական, չեն ծնրադրեր, մէջքի թեքում մը ունէ չափով, շատ շատ ձեռքերը դետին դպցնելու չափով, բաւական կը համարուի երկրպագութեան կամ ծնրադրութեան հարկը վճարած ըլլալու համար:

Ինչպէս որ կը տեսնուի այս դիտողութիւններէն, ժամանակը ինքնին ներմուծեր է ինչ ինչ փոփոխութիւններ եկեղեցւոյ շէնքին և հաւատացեալներու երկրպագութեան ձևերուն մէջ. այս ինքնիրեն եղած փոփոխութիւններուն մենք ինչ անուն ալ ուզենք տալ, բարեփոխութիւն կամ բարեկարգութիւն, տարբերութիւն չ'ըներ. իրողութիւնը այն է որ եկեղեցւոյ մէջ շատ մը կէտեր այսպէս ինքնին կը փոխուին, այսինքն՝ առանց պաշտօնական որոշումներու և ձեւակերպութիւններու և կը յարմարին ժամանակի պէտքերուն, և անհնար է խափանել զանոնք:

Ուրեմն, եկեղեցական բարեկարգութեան մէջ, նոյն խօս աննշան նկատուած կէտեր կան, որոնց եթէ մօտենաւ խղճմտօրէն, կարեւորութիւն մը կ'ստանան անոնք. որովհետեւ եկեղեցիի շէնքին և ժողովուրդի հոգևոր կեանքին միջև անխզելի կապ մը կայ: Հաւատացեալ մարդը կը սիրէ իր եկեղեցին, ո՛չ անոր համար միայն որ իր հոգևոր շինութեան մէջ մեծ աղղակ մըն է ան, այլ նաև անոր համար որ եկեղեցին իր շէնքով մարմնացումն է հաւատացեալ ժողովուրդի մը կրօնական և գեղարուեստական ըմբռնումներուն, ճաշակին, և զանոնք արտայայտելու և թանձրացնելու մէջ անոր ցոյց տուած նիւթական և բարոյական ոյժերուն:

Այս դիտողութիւններ իրենց մասնաւոր արժէքը կ'ունենան երբ նկատի առնուի այսօր մեր հայ գաղթավայրերու մէջ ցոյց տրուած եռանդը նոր նոր եկեղեցիներ կառուցանելու կողմէն:

Սրանչելի երեւոյթ մըն է ասիկա որ Ամերիկայի մէջ, եւրոպայի մէջ, իր բնաշխարհէն զրկուած հայութիւնը, եկեղեցիներ կանգնելու հոգևորուն մէջ ինկած է:

Ամերիկայի մէջ, ընդհանրապէս Ամերիկեան ոճով շինուած եկեղեցիներ կը գնուին և կամ քիչ շատ անոնց նման շէնքեր կը շինուին ընդհանրապէս, յարգելով մէկ երկու բացառութիւն. բայց եւրոպայի մէջ շինուածներ, հայացի ոճով են:

Եւ երանի՜ թէ ստուգապէս հայ ճարտարապետութեան նմոյշներ ըլլային ատոնք: Ինչո՞ւ, զոր օրինակ, Լիմիթի Մայր եկեղեցւոյն կամ Ս. Հովիթիմէի և կամ Անիի Մայր եկեղեցւոյն, և այլն, ճշգրիտ նմանները չ'ընուէին եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ. անոնց ամէն մէկը հայ ճարտարապետութեան զլուսգործոցներ են և կարելի է զանոնք պարձանքով արձանացնել եւրոպական ունէ

քաղաքի մէջ, իբրեւ կոթողներ հայ ժողովուրդի հաւատքին, հանճարին և արուեստին :

Այսօր երբ հայ, եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վրայ կը խօսուի և կը դրուի, հայ ժողովուրդին կարեւոր մասը սիւսուած է գաղթավայրերու մէջ, և իր եկեղեցին է որ իր հոգևոր շունչին տակ պիտի կրնայ միացնել զինքն եւ պահել շատ մը անխուսափելի վտանգներու դէմ, հարկ է որ այս վտարանդի ժողովուրդին եկեղեցիներուն շէնքը բարեկարգ ըլլան և ազդակ մը ընդ հանուր ներդաշնակութեան :

Հայ ճարտարապետութեան բնօրինակները ցոյց կուտան թէ մեր նախնիք կրցած են ըմբռնել կրօնքի ոգին և ատոր համար յաջողած են եկեղեցւոյ շինուածքին տալ ո՛չ միայն այդ ոգին ցայտեցնելու յարմար ձևերն ու գիծերը, այլ նաև իրենց հայացի ոգին և ըմբռնումը արտայայտել ճարտարապետելու և որմնադրելու արուեստին մէջ :

Այսպէս, հայաստանի եկեղեցիները օժտուած են այն բոլոր յարմարութիւններով, որոնք կը նպաստեն կրօնական միջնոցաւ ստեղծելու : «Կաթողիկէ» կոչուած կոնաձև շատ սիրուն դմբէթներ, կառուցուած չորս սիւներու վրայ, հաւատքի և գաղափարի ամրութիւնը կը խորհրդաւորեն և կը սլացնեն դէպի երկինք : Ներքին կողմէն, Ս. Գրոց ընթերցումները և Աստուծոյ խօսքին քարոզութիւնը, իրենց պարզութեան և վեհութեան մէջ մատչելի ընծայելու հաւատացեալ հոգիներու, տեղ տեղ հաստատուած բնակէ կամ ամպլոններ, ինչպէս նաև առեւաններ, իրենց զիրքով հիանալի կերպով յարմարած են իրենց նպատակին : Մասնաւորապէս ուշադրաւ յարմարութիւն և գեղեցկութիւն մը ունի հայ եկեղեցւոյ խորանը, ուր կառուցուած է սեղանի, այնպիսի բարձրութեամբ մը, որ կատարեւապէս կը համապատասխանէ Ս. Հաղորդութեան խորհուրդին կատարումը հաւատացեալներուն տեսանելի և մատչելի ընծայելու համար, այս կողմէն բոլորովին հակապատկեր մը ներկայացնելով յոյն եկեղեցւոյ պատկերակալով (Iconostase) փակ խորաններուն :

Ասոնք անշուշտ այնպիսի մանրամասնութիւններ են, որոնք զրեթէ չեն վերլուծուած և հետեւաբար հեռի մնացած են ուշադրութիւն գրաւելէ. և սակայն կարեւոր մանրամասնութիւններ են ասոնք և պէտք չէ որ, անուրից և անհարաւորութեան սահմաններուն մէջ, զանց առնուին նոր եկեղեցիներու շինութեան մէջ, եկեղեցական շէնքերու բարեփոխութեան մէջ, նոյն իսկ եկեղեցական բարեկարգութեան մէջ. որովհետեւ անոնց մէջ և անոնց վրայ հայ քրիստոնեայ աշխարհի աւանդութիւնները և ըմբռնումները կան, վերջապէս հայ եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեան հայացի գիծերը գրոշմուած են : Եւ ասոնք աղուոր իրականութիւններ են, որ ծրարուած են հայ արուեստի յատուկ վայելչութիւններու մէջ :

